

GYÁNI GÁBOR

Az irodalomszociológia aktualitása

Textus és referencia*

Az irodalomelmélet sugalmazásaira érzékeny irodalomtörténet-írás különösen nagy lendülettel vetette bele magát az irodalom textuális vizsgálatába. E törekvések hátterében a korábban hosszú időn át mérvadó marxista irodalomtörténeti redukcionizmus elutasítása állt. Az egyebek közt a „szoros olvasás”, vagy az irodalmi szövegeket érintő dekonstrukció, netán a hermeneutikai olvasatok elsődlegességébe, sőt kizárólagos szemléleti és módszertani jelentőségébe vetett hit elhomályosította az irodalom lehetséges valóságreferenciáit, és olykor egészen tagadta is az utóbbiak relevanciáját. Történészként számomra ez akár még megnyerő is lehet(ne), hiszen jó ideje vallom, hogy a történetírás kevésbé referenciális valóságtudomány, mint ahogy azt a szakmai kánon egyébként hirdetni szokta. A történészek kivétel nélkül mind szövegekkel (írott forrásokkal) dolgoznak, belőlük nyerik múltról szóló ismereteiket, hogy újabb, immár történetírói szövegeket állítsanak elő belőlük, amikor történelmet írnak. Ez azt jelenti, hogy a történeti referencialitás egyes-egyedül narratív kifejezésformák közvetítésével tehető közkinccsé – tudományos közlemények formájában. Ennek ellenére félrevezetőnek gondolom a „tiszta csak a szöveg számít” jellegű irodalomkritikai és irodalomtörténeti megszólalásokat.

Belátom viszont, hogy az a szociológiai redukcionizmus, amit az irodalom és a művészetek marxista kánonja előírt, valóban sehová sem vezet.¹ Nem lehet vajon más fogalmi és empirikus megoldást találni arra a problémára, hogy ne tekintsük a művészi megszólalást szűken önreferenciális aktusnak? Hiszen vitathatatlan, hogy a fikcionális művek előállítói is hús-vér emberek (voltak), akik nem kizárólag saját steril művészi tapasztalataik hatására váltak és válnak napjainkban is alkotóvá. Ráadásul az aktuális vagy potenciális befogadók szűk vagy tágabb köre sem csak a művészi élvezet okán, tehát esztétikai élményekre sóvárogva alakítja viszonyát a művekhez és azok alkotóihoz. Érdemes tehát a kérdést alaposan újragondolni, amihez a művészet-szociológia (mindenekelőtt Pierre Bourdieu) vagy a társadalomtörténet egyes válfajai, a mikrotörténet, vagy a kultúratörténet (new cultural history) elvi és gyakorlati felvételei ösztönzést adhatnak, sőt akár empirikus impulzusokkal is hozzájárulhatnak egy ilyen vállalkozás sikeréhez.

* A tanulmány az OTKA által támogatott K 108670. sz. *Művészetek és tudomány a nemzetépítés szolgálatában a 19. századi Magyarországon* című kutatási projekt keretében készült. – A szerző az MTA BTK Történettudományi Intézetének kutatóprofesszora, témacsoport-vezetője, az MTA levelező tagja.

1 Mindenek az elméleti alapjait történeti kontextusban tárgyalja: VERES András, *Lukács György irodalomszociológiája*, Bp., Balassi, 2000.

Az irodalom szociológiai vagy társadalomtörténeti tudatossággal és e célból megközelített fogalma eltérő formákat ölthet magára. Adott egyfelől a lehetőség az alkotó művészek (vagy éppen a tudósok) társadalomtörténetének megírására. A döntő kérdés ez alkalommal így szól: milyen társadalmi csoportok és miliók képviselőként léptek színre az illető alkotók, hogy beteljesítsék intellektuális hivatásukat; milyen családokba születtek és milyen életformát alakítottak ki maguk számára alkotó életük folyamán?² Adott másfelől az a nem kevésbé kecsegtető lehetőség is, hogy magukat az alkotókat faggatjuk minderről, azt vizsgálva, hogy ők mit állítanak műveikben a kérdésről. Az önéletrajzi témájú vagy ihletésű fikciók forgathatók ehhez legnagyobb haszonnal, ahol az író-alkotó kifejezetten azon ügyködik, hogy bemutassa saját társadalmi kondicionáltságát. Amint azonban a Móricz Zsigmond önéletrajzi regényét e célkitűzés jegyében elemző írásomban kimutattam, az efféle írásművekbe foglalt társadalomkép legalább oly mértékben önkényes, mondhatni fikcionális konstrukció, mint amennyire az elbeszélés egésze is fikcióként értendő. Mindamellet a belőlük levonható tanulságok fontos szempontokkal járulhatnak hozzá annak mérlegeléséhez, hogy milyen vélt vagy valós társadalmi tapasztalatok birtokában keletkeztek az írói életmű egyes darabjai, milyen referenciális jelentést tulajdoníthatunk a fikcionális alkotásoknak.³

Azért bocsátottam mindezt előre, mert Kerényi Ferencre, a tudósra emlékezve olyan szellemi életmű kerül a szemünk elé, melynek egyes részei kiutat látszanak mutatni abból a zsákutcából, ahová a valóságreferenciákat mellőző, kizárólag a szövegre fókuszáló irodalomtörténet-írás vezetett idővel. Nem ismerem teljes terjedelmében Kerényi Ferenc irodalomtörténeti életművét, a mondandóm szempontjából azonban nem is kell feltétlenül ismernem annak minden egyes szegmensét. Amire itt rá szeretnék mutatni, az Kerényi irodalomszociológiai törekvése – amit egyébként kifejtetlen elméleti premisszák nélkül is következetesen érvényesített –, amely az 1990-es évek második felétől sorozatosan napvilágot látott tanulmányaiban, azok egy részében érhető igazán tetten.

Kerényi legkevésbé sem redukcionista szociológiai-szociologizáló beállítottsága abból a kérdésfelvetésből ered, hogy milyen társadalmi entitást fejez ki – szellemi fenoménként – egy adott irodalmi alkotás. Irodalomtörténészként nem az a kérdés foglalkoztatja őt, hogy melyik osztály vagy réteg érdekeit, ízlését, akaratát stb. fejezi ki (akaratlanul vagy tudatos módon) a művész, amikor a művét megalkotja.⁴ Ha felmerül nála egyáltalán ez a kérdés, az rendszerint azt a konkrét értelmet kapja, hogy milyen mentális, társadalmilag kondicionált *tapasztalatok* rejlenek a művészi alkotómunka

2 A kérdés viszonylag csekély hazai kutatási eredményeit röviden tárgyalja: GYÁNI Gábor, *Az alkotó értelmiség társadalmi forrásai = Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoportosulások*, szerk. BIRÓ Annamária, BOKA László, Nagyvárad–Bp., Partium-reciti, 2014, 156–158.

3 *Uo.*, 159–165.

4 Mint ahogy történt a korábbi irodalomszociológiai próbálkozások esetében, például: „*Természetes, hogy irodalmunk annak az osztálynak társadalmi szemléletét, politikai törekvéseit fejezi ki, amelynek számára készül*”. Vagy: adott „a felismerés, hogy régi íróink *elsősorban* egy-egy rend vagy osztály szemléletét fejezték ki”. KOMLÓS Aladár, *Irodalmunk társadalmi háttere*, Bp., Múlt és Jövő, 2006 (első kiadás: 1947), 72, 80. Kiemelések tőlem: Gy. G.

mélyén, melyek a művészi kifejezőmód, az esztétikai szofisztikáltság bizonyos szintjén műalkotásba, annak tekintett szellemi produkcióba kerülnek át. A tapasztalat mint kiindulópont megkerülhetetlen minden emberi cselekvés mozgatórugójaként, legyen szó politikai akaratformálásról, általában a társadalmi viselkedésről vagy a tudományos gondolatok és a művészi invenciók kiteljesítéséről. Kerényi ezen a ponton – tudományos dolgozatai egy részében – szoros kapcsolatot teremt a nem hagyományos kurrens történetírás egyes áramlatai és az irodalomtörténet-írás között. Nem állítom teljes bizonyossággal, hogy kellően tudatában volt Kerényi e ténynek; és ha tudatában volt is, akkor sem tulajdonított neki különösebb jelentőséget. Talán ez magyarázza (hamisítatlan pozitivistá tudományos elhivatottsága mellett), hogy sehol sem fejtette ki szemléleti törekvéseinek nyilvánvaló fogalmi interdiszciplinaritását. Az a feltűnő hasonlatosság, ami a biográfia-íráshoz is kapcsolódó, és leginkább a mikrotörténet körébe vágó történettudományi szemlélet, módszer és írásmód,⁵ valamint Kerényi irodalomszociológiai munkássága között minduntalan felfedezhető, még az irodalomtörténet-írás felől tekintve sem tűnt fel eddig senkinek.⁶

Annak ékes bizonyosságául, hogy milyen alapvető és gondolatilag izgalmas szemléleti elemként van folyton jelen Kerényi irodalomtörténeti dolgozataiban a szociológiai, a társadalomtörténeti érvelés, a kultusztörténetre irányuló kutatásaiból emelek ki néhány, e tekintetben felettebb jellemző mozzanatot. A Petőfi Sándor személyét és költészetét övező, és a Petőfit idővel kanonikus költővé emelő kultuszt kutató Kerényi kezdetben a kultuszképződés eseménytörténete és a kultuszteremtő aktus intézményesülése iránt árult el heves érdeklődést.⁷ A kérdésről írt tanulmányában még csupán futó említés szintjén érinti azt a mikroszinten megnyilatkozó társadalmi (társas) közeget, a benne megbújó kapcsolati hálót,⁸ amely – bátran mondhatjuk – idővel kulcsszerepet tölt be a Petőfi-kultusz társadalmi elmélyítésében. E tárgyban írt, később napvilágot látott rövid tanulmánya úttörő munka az irodalmi kultusz társadalomtörténeti megközelítését, a költészet fogalmának társadalomtörténelmi kontextusba helyezését tekintve. Irodalom és társadalom illetően szoros összekapcsolása mögött az a felismerés munkál, hogy a költői népszerűség, az irodalom kultikussá válása és ezzel együtt az irodalom (egyáltalán: a művészetek) társadalmi használatának mechanizmusa a mikroszinten keletkező társadalmi tapasztalatok aktuális és

5 Vö. KÖVÉR György, *Biográfia és társadalomtörténet*, Bp., Osiris, 2014, 17–96.

6 Árulkodó jel, hogy az irodalom- és a társadalomtörténet-írás érintkezési pontjait feltérképező áttekintés szerzője sem észrevételezte Kerényi ez irányú munkásságát. SZILÁGYI Márton, *Irodalomtörténet és társadalomtörténet = Bevezetés a társadalomtörténetbe: Hagymányok, irányzatok, módszerek*, második, jav. kiad., szerk. BÓDY Zsombor, Ö. Kovács József, Bp., Osiris, 2006, 567–580.

7 KERÉNYI Ferenc, *A körözölevéltől a szoboravatásig: A Petőfi-kultusz első korszaka, 1849–1862 = Kegyelet és irodalom: Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 1997 (*A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei*, 7), 130–143.

8 Az irodalmat „teremtő” és „éltető” társadalmi kapcsolatháló hazai konceptualizálására jóval később, Kerényi halála után tett ígéretes kísérletet Lengyel András, de ő sem tartja számon Kerényit a téma itthoni úttörő kutatói között, legalábbis nem említi őt vonatkozó írásában. LENGYEL András, *A kapcsolatháló mint szerkezet és médium: Műhelyjegyzetek az irodalmi történet szociológiájához*, Műhely, 23(2010)/4, 43–51.

potenciális közösségében rejlik. Az ilyen jellegű „társadalom” (társiasság, társulás)⁹ létrejötte, időleges, netán tartós létezése teremt igazán kedvező alkalmat a „népszerű”, a befogadható művészet keletkezéséhez; továbbá ez a közösség képezi az irodalom széles körű társadalmi (közösségi) kultuszának a fő táptalaját is. A vázolt koncepció kiérlelt, mintaszerű irodalomszociológiai kifejtése azzal a gondolatmenettel indul, hogy Kerényi megállapítja: Petőfi műveltségére – de hozzátehetjük: a költő művészi invencióit nagyban befolyásoló tapasztalataira is – erősen hatott, hogy nem kizárólag a szülői család, hanem leginkább a másodlagos közösségek (a tanítóegylet és a hozzá hasonló értelmiségi baráti társaságok) szocializálták a költőt; velük „előbb véletlenszerűen vagy megélhetési szükségből, utóbb mind tudatosabban került kapcsolatba”.¹⁰ S mi jellemzi ezt a hálózatot, melynek Petőfi gyakorló költőként is már komoly haszonélvezője volt, s a költő halála után hamarjában kibontakozó kultusznak is múlthatatlanul fontos éltető forrása lett? Egyáltalán: kikről van itt szó tulajdonképpen?

Különösen azt a társaságot tünteti ki Kerényi beható figyelmével, amely a vidéki magyarországi kisértelmiséget, az ún. „mezővárosi-falusi humán értelmiséget”, a lelkészt, a kántort, a tanítót, a jegyzőt, a postamestert és társait képviseli. De amellett, hogy Petőfi mondhatni testközelből ismerte őket és ösztönszerűen vonzódott is hozzájuk, mi tette vajon képessé ezt a társaságot arra, hogy oly könnyen befogadja, majd mindegyre népszerűsítse a költészetét, sőt, hogy már a költő életében kultikus magasságokba emelje Petőfit, halála után pedig a több ágon párhuzamosan futó Petőfi-kultuszt is anticipálja, majd lelkesen kultiválja, hogy ezáltal társadalmi téren is meggyökereztesse? Az így megfogalmazott kérdésekre Kerényi sommásan azt feleli: nem más, mint az illetők életformája és értelmiségi hivatása, melynek nehezen túlbecsülhető mentális alkateleme volt, hogy nap mint nap művelték az „alkalmazott irodalom” műfajait. Ekként tartja számon az irodalomtörténet-írás az emberi élet jeles eseményeihez kötődő köszöntőket, búcsúztatókat, társadalmi célú versezeteket, bordalokat, paródiákat stb. Egész készlettár halmozódott fel belőlük ezeknek a személyeknek a kezén, olyan versgyűjtemények, mintaprédikációk, melodiáriumok formájában, melyek korábbi alkotóinak sorából a magas irodalmat képviselő Csokonai Vitéz Mihály neve említhető első helyen.¹¹ Csokonaihoz roppant hasonló szerepben tűnik fel Petőfi később, az 1840-es években. S éppen ebben rejlik Kerényi szerint annak magyarázata, hogy miért fogadta be rögtön ez a világ Petőfinek mint népdalköltőnek az életképeit,

9 A kifejezésnek a tudományos diskurzusban nyomon követhető fogalomtörténeti áttekintéséhez vö. NÉMEDI Dénes, *A társadalom mint kritikai kategória = Útközben: Tanulmányok a társadalomtudományok köréből Somlai Péter 60. születésnapjára*, szerk. PÁL Eszter, Bp., Új Mandátum, 2001, különösen: 12–16.

10 KERÉNYI Ferenc, *A Petőfi-kultusz korai szakaszának szociológiájából (1844–1867) = Az irodalom ünnepei: Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Bp., Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000 (A Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei, 9), 154.

11 Vö. SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség: Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció, 2014 (Ligatura), 261–308. Szilágyi, mint ahogy itt hivatkozott munkája is tanúsítja, napjainkban kiteljesíti a Kerényi által képviselt szociológizáló irodalomtörténet-írást, amit ő már vitathatatlan elméleti tudatossággal művel.

bordalait, helyzetdalait, tájköltészetét és hazafias líráját, mely társadalmi kör (ahogy Kerényi írja) „alkalmazott literatúrájának” magasabb rendű kiteljesedését ünnepelte Petőfi költészetében.¹²

Kerényi ez alkalommal nyomban meg is haladja a közös forrásokból sarjadó mentalitás imént vázolt posztulátumát, ami a költő Petőfit – feltételezése szerint – szorosán egybefűzte a vidéki értelmiség említett csoportjaival. Az 1849 utáni irodalmi kultuszképződés szociológiai mechanizmusának jelentőségét latolgatva Kerényi rámutat: midőn az irodalmi nyilvánosság szükségszerűen szűk körre szorult vissza, hogy a magánszférában találjon magának menedéket, ami korjellemző állapot is egyúttal, kivált nagy jelentőségre tesz szert, hogy „Petőfi nagyszámú kapcsolata révén sokan és sok helyütt őrizhették a személyes találkozás élményét”. Következésképpen, folytatja Kerényi, a „[Petőfi]-kultusz szokásrendje is a magántársaságokét követte”.¹³ Ahogy ez egyébként más esetben is gyakran megtörténik, ezekre a kompániákra várt az értékörzés, az átmentés, a továbbéltes feladata az ismert szorító körülmények között.

Úgy talál rá Kerényi a Petőfi-kultusz társadalmi forrásvidékére, hogy empirikusan bizonyítható szociológiai és mentális kontextusokhoz köti annak hatékony érvényesülését. Szellemes és elbűvölő gondolatmenet eredményeként bebizonyítja: a kultusz korabeli eredményességének az talán a legfőbb kulcsa, hogy ez a kultikus gyakorlat szerves részévé vált az életvitel mindennapi rutinjának, és ily módon mondhatni szokásszerűvé lett. Ahogy írja:

Mindazonáltal messze járnánk az igazságtól, ha figyelmünket kizárólag vagy elsősorban e rétegnek [a vidéki értelmiségnek] az ünneplésformák kialakításában vitt szerepére korlátoznánk, hiszen jelentőségük éppen abban állt, hogy a Petőfi-kultusz élesztését a mindennapok tevékenységében folytatták, tanítói vagy lelkipásztori hivatásuk részeként. A számos példa közül most utaljunk csupán a nagykőrösi tanár Arany Jánosra, aki saját jegyzetei alapján tanította Petőfi költészetét; arra a hatásra, amelyet a selmecebányai líceum Petőfi-hagyománya az önképzőkörben a fiatal Mikszáth Kálmánra gyakorolt.¹⁴

És folytathatnánk tovább. A fenti gondolatmenetet alapul véve koncepcionálisan is újra lehetne gondolni a kultuszképződés, valamint az irodalmi kultuszok működését elősegítő társadalmi mechanizmusok teljes problémakörét. Sőt, magának az irodalmi tudatnak és az irodalom társadalmi használatának a kérdését is élettelibb módon rekonstruálhatnánk a Kerényi által így megragadott kontextusokra gondolva.

Abban a monográfiájában dolgozta ki Kerényi Ferenc nagy empirikus alapossgággal az alkalmazott literatúra poétikáját, a mezővárosi értelmiség literatússágát illető felvetéseit, melyet Pest vármegye 18. század vége és a kiegyezés közötti irodalmi élete bemutatásának szentelt.¹⁵ Munkája bevallottan irodalomszociológiai mélyfúrás, amely,

12 KERÉNYI, *A Petőfi-kultusz...*, i. m., 201.

13 *Uo.*, 202.

14 *Uo.*

15 KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., Pest Megye Monográfia Közalapítvány, 2002 (Előmunkálatok Pest Megye Monográfiájához, 3).

ahogy írja, „(első megközelítésben) azt jelenti, hogy az irodalmi műveket, eseményeket, személyiségeket és fórumokat nem esztétikai értékrendjük alapján ítéljük meg; a nemzeti klasszikusként értékelt alkotókat és remekműként tisztelt alkotásokat is az irodalom-szociológiai folyamatok áttekintése során, annak részeként említjük meg, illetve tárgyaljuk”.¹⁶ Ezért is kerülhet a könyvben terítékre többek közt az irodalmi klientúra kérdése, vagy a középszinten működő „udvarházi klasszicizmus” vidéki (nem városi), valamint a biedermeier városi, lényegében pesti műhelye és mindezek számos ágense. Széles tablóképet kapunk emellett az alkalmazott irodalom műkedvelő művelőiről és azokról a konkrét alkalmakhoz kötött műfajokról is, amelyek témát és megszólalást biztosítottak a közköltészetnek. A gondos, zömében levéltári, kéziratári és hasonló kútfőkre alapozott izgalmas rekonstrukció bepillantást enged a „magas irodalom” mélystruktúrájába. Ez már azért is különösen méltánylandó dolog, mert szinte semmilyen látható nyoma sincs ennek az irodalmi-kulturális mélyáramlatnak, ami abból ered, hogy (miként a szerző egy helyt megjegyzi) „a kompániák »mitológiája« belső használatra és nem a mezővárosi vagy még szélesebb nyilvánosság számára készült”.¹⁷ Valóban az irodalom mélystruktúrájáról van tehát szó, amikor a Kerényi által nagy kedvvel ecsetelt „alkalmazott irodalmat” tekintjük, mert egyfelől ez volt a magas irodalom egyik ihlető forrása, másfelől termékeny befogadói talajt (olvasói kört) is jelentett ezen irodalom számára. Ennek kézenfekvő bizonyítéka az a feltűnő hatás, amit a magas költészet invenciózussága gyakorolt a közízlésre, ami épp ilyen úton-módon segítette az irodalmi pallérozottság szélesebb társadalmi elterjedését.

Nem hagyhatjuk külön említés nélkül azt a mélyenszántó értelmiség-történeti analízist sem, melyben meggyőzően mutat rá Kerényi a hálózatba rendeződő személyi kapcsolatok kivételesen nagy súlyára a kultúra előállításának, terjedésének és befogadásának folyamatában. Hadd utaljak itt csupán egyetlen fontos momentumra.

A honorácior értelmiség kapcsán Kerényi kiemeli az iskola, az alma mater kulcs-szerepét a szellemi javak vándorlását biztosító mechanizmus működtetésében. Amíg a nemesi literátus értelmiség esetében a rokoni, a birtokszomszédi és a nemesi életforma révén létesülő közösségi kapcsolatok domináltak e téren (is), addig a nem nemesi értelmiségnél az iskolatársi kapcsolatoknak volt maradandó szerepe a művelődés- és a kultúrateremtés, valamint a kultúra befogadása tekintetében. Olykor még a szépirodalmi művek előfizetésének a lehetőségét is ez a kapcsolatháló tette lehetővé. Kijelenthető ezek nyomán, hogy „[a]z iskolához való tartós kötődés a honoráciorok irodalmi műveltségének alaprétegét képezte, s ez – a szülőföldjükre visszatérő vagy szolgálati helyükre érkező kollégiumot végzettek révén – országosan is egységesült”.¹⁸

A könyv végén a szerző kitekint az 1849 és 1867 közötti önkényuralmi időszak helyi (megyei) irodalmi eseményeire is. Az utóbbit egy immár makroszinten vizsgálódó újabb könyvében munkálja ki részletekbe menően, nem elhanyagolható szociológiai tudatossággal.¹⁹

16 Uo., 8.

17 Uo., 228.

18 Uo., 210.

19 KERÉNYI Ferenc, „Szólnom kisebbség, bűn a hallgatás” (Az irodalmi élet néhány kérdése az abszolútizmus korában), Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2005.

A magyar irodalmi élet abszolútizmus kori alakulását Kerényi úgy követi ezúttal nyomon, hogy mentalitás- és társadalomtörténeti kontextusok keretébe ágyazza a témát. Három fő fejezetben, három toposz mentén haladva végzi el a feladatot. Elsőként megvizsgálja, hogy mi történt az alkotóművészekkel ebben a viharos, a normális irodalmi tevékenység számára nem különösebben kedvező világban, ami 1848/49 bukását követte. Másodikként az irodalmi élet szervezeti-intézményes kereteit teszi górcső alá, amilyen a Tudományos Akadémia, a Nemzeti Színház, a Kisfaludy Társaság; szemrevételezi továbbá a lapszerkesztőségeket, illetve a társadalmi és szűkebb nyilvánosságot, a „vidéki műhelyek”-et is beleértve. Végül az irodalmi ábrázolás jellemző irányait, alapvető szemléleti kereteit taglalja, melyek fő irányát a bűnbakkeresés és önvizsgálat, a mítoszteremtés és az allegorizálás képezte szerinte.

Az így meghatározott irodalomszociológiai síkok többé-kevésbé elváltak egymástól, következőképp az egyén, a szervezetek és a mentális orientációk koordinátái között lehet igazán megragadni az akkori irodalmi eseményt, az irodalmi történés korabeli tényeit. Nézzük az elemzés első szintjét: mi történik az írókkal saját magánéletükben egy olyan viszontagságos kor körülményei között, amikor – nem utójára persze a modern kori magyar historiában – nem az alkotás, hanem a személyi egzisztencia megmentése, a túlélés volt/lehetett a tulajdonképpeni tét. Miként hatott ez a végletes élethelyzet a szorosan vett alkotói folyamatra? A túlélés és a megélhetési kényszer súlyos dilemmája változatos taktikák és néhány alapvető életstratégia kényszerű választása elé állította a kor alkotó művészeit, akik pályájuk elején vagy annak derekán jártak, netán a végéhez közeledtek, amikor ebbe a lehetetlen helyzetbe kerültek. Az életrajzi szituáltág közvetlenül befolyásolta az életstratégia-ként választott megoldást. Nagy nyomatóka volt továbbá az alkotótevékenység által előteremthető jövedelem melletti egyéb anyagi támasztékoknak is, melyek szintén beleszóltak abba, hogy ki melyik opció mellett határozta el végül magát. Az utóbbiak önmagukban is eldönthették a kérdést, hogy ki mikor és miképp működik együtt a megtorló hatóságokkal – végső és szélső esetben besúgóként vagy csupán állást, az irodalmi életben betöltött, mindenekelőtt szerkesztői állást vállalva.²⁰ Így alakult ki végül az a bonyolult, számtalan egyéni tényezőt és életkörülményt magában rejtő konstelláció, melynek eredményeként, ahogy Kerényi világossá teszi, „olyan új repedésvonalak [jelentkezhetnek], aminek korábban, 1848 előtt nem volt jelentősége, de később fontos szerep jutott az újjászerveződött, egyszersmind üzletiesedő magyar irodalomban”.²¹

Miután külön-külön számba veszi Kerényi az egyéni élettörténeteket, nyomban áttér az irodalomszociológiai probléma csoportszintű bemutatására; az utóbbihoz a szervezetszociológiai rekonstrukciót használja eszköz gyanánt. Így kerül a könyvben terítékre az „irodalmi élet”, az irodalmi nyilvánosság intézményi infrastruktúrája. Az írói invenciók kiapadása nem ritkán az alkotók elmagányosodásának volt, lehetett lo-

20 Paradigmatikus esetet rekonstruál ez ügyben: DEÁK Ágnes, *A koronás Wargha: Egy kettős ügynök Kossuth és a császári rendőrség szolgálatában*, Bp., Akadémiai, 2010.

21 KERÉNYI, „Szólnom kisebbség...”, i. m., 44.

gikus folyamánya, amire kézenfekvő példaként említi Kerényi a vidéken lelkipásztor-kodó Tompa Mihály esetét. „Noha Tompa esete a lélektani vonások, személyiségjegyek meghatározta szélsőségesebb eset volt, a vidéki műhelyek legnagyobb pszichológiai terhelése valóban az egyhangúság, a szellemi tespedés volt, amely az ismétlődő tevékenységet végző tanárokat is elérhette.”²² Arany Jánosra is utal Kerényi e ponton, noha Aranyak Tompánál több lehetősége nyílt ez időben is az intellektuális kapcsolatok közösségi szintű ápolására.

A politikai és szellemi nyilvánosság 1848 előtt kivívott és eredményesen működte-tett fórumai ekkor már szinte mind elenyésztek, ami erősen visszavetette az írói ambí-ciókat, a művészi alkotókedvet, az ez irányú szellemi képességek kibontakoztatásának már a pusztá lehetőségét is. Nemigen maradt belőlük semmi a közeli múltból, ahhoz képest, amit a Kerényi más tanulmányaiban előzetesen már feltárt topográfiai, rokoni, szakmai és egyéb alapokon szerveződő informális körök hálózata jelenthetett; az utób-biak tarthatták valamennyire továbbra is életben az irodalmi és szellemi kapcsolatok adott rendszerét. Az érintett hálózatok működésének példajaként mutatja be Arany János tanári és másmilyen kapcsolatrendszerét, olyan esetet választva, amely szinte az akkori teljes magyar elitértelmiséget integrálta. A személyes találkozás számított a korabeli kapcsolattartás leggyakoribb formájának, ami azonban utazást kívánt és feltételezett; ezt viszont – anyagi megfontolásokból – nem mindenki vállalhatta, ezért volt sűrűn választott megoldás a levelezés útján való érintkezés gyakorlata is.²³

Önmagában ez is elegendő ahhoz, hogy mély szakadék alakulhasson ki a mindin-kább Pest városára összpontosuló, egyre jobban intézményesülő irodalmi és tágabb szellemi élet, valamint a vidéki magányukba és/vagy az alkalmankénti személyes kapcsolathálókba visszaszoruló alkotók között. Ettől elválaszthatatlan az a folyamat, hogy az ismertség és az elismertség sem feltétlenül esik már úgy egybe, mint koráb-ban, sőt eltávolodik a kettő egymástól.²⁴ Ennek felelt meg az is, hogy másként alakult a múlthoz képest az írói egzisztenciateremtés lehetősége. A legkevesebb, amit erről el lehet mondani, így szól: érzékelhető távolságra került egymástól az írók anyagi sikerlistája és az irodalomtörténeti kánon. Petőfi 1849 előtti érvényesülése talán a legkitűnőbb példa arra nézve, hogy egy rangos költő már megélhet, sőt jól megélhet egyedül az irodalmi tevékenységből is;²⁵ az abszolutizmus korában ez gyakorlatilag már elképzelhetetlen. Jókai esete ugyanakkor annak bizonyító erejű példája, hogy „a sokasodó alkalmak között személyiség és alkat, munkabírás és életmód, családi ál-lapot és más tényezők” differenciáltan szabályozhatták az írók változatosan alakuló jövedelmi viszonyait.²⁶

Kerényi sokoldalúan feltérképezi az írói (magán)életet, valamint az irodalmi alkotás folyamatát kintről kondicionáló körülményeket azért, hogy feltárhassa a

22 *Uo.*, 104.

23 A jelenség tágabb kontextusához vö. FÓNAGY Zoltán, *Levelezés a 19. századi Magyarországon*, Történelmi Szemle, 55(2013), 619–637.

24 KERÉNYI, „*Szólnom kisebbség...*”, *i. m.*, 89.

25 MARGÓCSY István, *Petőfi Sándor: Kísérlet*, Bp., Korona, 1999, 48–74.

26 KERÉNYI, „*Szólnom kisebbség...*”, *i. m.*, 89.

mögöttük ható szociológiai mechanizmusokat. Nem marad adós ugyanakkor azzal sem, hogy rávilágítson a „gyors reagálású műfajokban, a lírában és a novellában” jelentkező főbb gondolati és mentalitásbeli irányokra, úgymint a bűnbakkeresésre, a mitizálásra és az allegorizálásra.²⁷ Ezek a korabeli irodalmi alkotásokban újonnan felbukkanó alkotóelemek tényleges történelmi tapasztalatokban gyökereztek, melyek főként az irodalom (a művészet) révén kaptak nyilvánosan hangot. E minőségükben pedig ezek az irodalmi megnyilatkozások általánosan érvényes korabeli társadalmi mentalitásokra vetnek fényt. Azok háttérében szinte kivétel nélkül az erkölcsi kritériumokhoz igazított nemzeti önkép munkál, amely a moralizáló nacionalizmus jellegzetesen romantikus beidegződéseként hat. E beállítottság erejét, ha lehet, tovább növeli az 1849-ben elvesztett szabadságharcot és ’48-as forradalmiságot követő depresszív közösségi lelkiállapot.²⁸ A szinte mindent meghatározó ilyen feltételek között könnyen rögzülhetett a kortársakban egy olyan attitűd, amely 1848/49-et kizárólag csak mítoszként volt képes megidézni és elbeszélni. A példázatoság (az allegorizálás) retorikája adta hozzá a kézenfekvő nyelvi (gondolati) eszköztárt, ami a bibliai történetekkel való gyakori példálózgatásban nyilvánult meg különösen eklatáns módon. Erre tág lehetőséget kínált, hogy a közbeszéd mögötti „Enciklopédia”²⁹ is ennek a beszédmódnak a kezére játszott: a Biblia ugyanis ekkoriban még szellemi közkincsnek számított a honi társadalomban. Ezen kívül a nemzeti történelmi mitológia képzetének a mozgásba hozása, a vele összefüggő történelmi tényanyag és tudás kimunkálása, azonnali retorikus használatba vétele járulhatott hozzá termékeny módon a korabeli irodalmi tudat formálásához. Mindez így együtt akaratlanul is a magas- és népkultúra (a folklór) egybekapcsolását szolgálta, és egyúttal a kettő fokozott egymásra találásából is táplálkozott.³⁰ E tételt bizonyítandó Kerényi a kor kanonikus történelmi irodalmi művére, Katona József *Bánk bánjára* hivatkozik, s arra a benne megnyilatkozó történelmi példázatra utal, amely épp ezt a művet tette nemzeti drámánkká: „és éppen 1848. március 15-diki, »A közönség kívánatára« kitűzött előadása mutatta, hogy közértés volt iránta”.³¹ Minderről egy későbbi dolgozatában még megjegyzi:

27 Uo., 117–151.

28 A vereségek mint múltbeli traumatikus élmények közösségi feldolgozásához vö. Wolfgang SCHIEVELBUSCH, *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning, and Recovery*, trans. Jefferson CHASE, London, Granta Books, 2001.

29 Az Enciklopédia e fogalmára lásd Umberto Eco, *Hat séta a fikció erdejében*, Bp., Európa, 1995, 126.

30 A történelmi köztudat és a nemzeti történelmi Enciklopédia akkori állapotára nézve néhány újabb történelmi munka is megemlíthető: MIKOS ÉVA, *Árpád pajzsa: A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*, Bp., L’Harmattan, 2010 (Szóhagyomány); LAJTAI L. László, *„Magyar nemzet vagyok”: Az első magyar nyelvű és hazai tárgyú történelemtankönyvek nemzetdiskurzusa*, Bp., Argumentum – Bibó István Szellemi Műhely, 2013 (Eszmetörténelmi Könyvtár 18), 2013.

31 KERÉNYI, „Szólnom kisebbség...”, i. m., 141.

Az 1845 és 1848 közötti előadásokon az akkori Pest-Buda lakosságának húsz százaléka ismerkedett meg a drámával, így 1848. március 15-én természetes módon került be kikövetelt nemzeti színházi előadása a forradalom napjának eseménytörténetébe. Ekkortól tekinthetjük a *Bánk bánt* nemzeti drámának.³²

Abban, hogy az allegóriából egyszer csak önarckép és korkép lesz – ahogyan Kerényi szerint számos korabeli irodalmi műalkotás esetében történt –, a kor akut fenyegetésére adott válasz poétikai megnyilvánulását kell látnunk. Ez a módfelett partikuláris esztétikai forma akkor haladható meg csupán, ha az alkotó végérvényesen szakít az allegorizálással, és ezzel egyszersmind a passzív rezisztencia tehertételétől (is) megszabadul. Kemény Zsigmond regényeit, valamint Madách Imre művét, *Az ember tragédiáját* hozza rá bizonyítékként, amivel kimondatlanul azt sugallja, hogy kisszerű kor ritkán és kivételesen teremt nagy és komoly művészetet, bár a kivételek is figyelmet és gondos mérlegelést érdemelnek.

Kerényi Ferenc tudományos munkáinak a gondolati rekonstrukciójával arra kívántam csupán ráirányítani a figyelmet, hogy nem eleve ördögtől való a művészi alkotómunka szociológiai megközelítése, nem olyan eljárás tehát, ami szükségképpen elszegényítené az esztétikai értékek világát. Mindaz, amit Kerényi a 19. század eleji és közepi magyar irodalom társadalmi feltételrendszeréből rekonstruált, azzal a megszívlelendő tanulsággal szolgál számunkra, hogy textus és kontextus szüntelen egybejátszása gyümölcsöző szempontokkal járulhat hozzá az irodalmi alkotás alaposabb megértéséhez.

32 KERÉNYI Ferenc, *Katona József dilemmái = A magyar irodalom történetei 1800-tól 1919-ig*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, VERES András, Bp., Gondolat, 2007 (A Magyar Irodalom Történetei, 2), 194.